

İbn Âdil'in *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb* Adlı Eserinde Kıraatlere Yaklaşımı (Enbiyâ Sûresi Bağlamında)

Ibn Adil's Approach to Qirâ'ât in His Work *al-Lubâb fî 'ulûm al-Kitâb*
(In the Context of Sûrah al-Anbiyâ)

Ayşenur KOÇAK*

Öz

İbn Âdil (öl. VIII./XIV. yüzyıl), hicrî sekizinci yüzyılda yaşamış âlimlerden biridir. Meşhur eseri *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, lafızların manası, irabı, okuyuş vecihleri ve âyetler hakkında müfessirlerin yorumları gibi pek çok konuyu derinlemesine ele alan hacimli bir tefsirdir. Özellikle de kıraatler bakımından önemli bir niceliğe haizdir. Şâz kıraatler bakımından sonraki araştırmalara kaynaklık edecek bir niteliğe sahip olmasına rağmen akademik çalışmalarda bu öneme gereken ilgi verilmemiştir. Çalışmamız literatürdeki bu boşluğu doldurma, eksiği telafi etme, gereken önemi verme amacıyla oluşturulmuştur. Bu çalışmada İbn Âdil'in *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb* isimli tefsirinde Enbiyâ Sûresi'nde yer alan kıraat vecihlerini ele alışı incelenmiştir. Sûrede yer alan kıraatler ile ilgili gerekli verilerin toplanması, bu verilerin analizlerinin yapılarak bir sonuca ulaşılması şeklinde bir yöntem takip edilmiştir. Araştırmalarımız İbn Âdil'in kıraat vecihlerini aktarırken çoğunlukla okuyuşun isnat edildiği şahıslara yer verdiğini, Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiînin kıraatlerini zikrettiği gibi on kıraat imamının ve râvilerinin şâz okuyuşlarına da çoğu yerde atıf yaptığını göstermiştir. Müellif, söz konusu sûrede yer yer kıraat kaynaklarında nakledilen vecihlere temas etmiştir. Bununla birlikte kaynaklarda yer almayan bir takım vecihleri de eserinde aktarmıştır. Ayrıca İbn Âdil Enbiyâ Sûresi'nde genel olarak kıraatlerin tevcihini lügavî hüccetlere dayandırmış, bu bağlamda Arap şiiri, sarf ve nahiv kaideleri ile lehçelere başvurmuş, bazen de dil âlimleri ile müfessirlerin görüşlerinden istifade etmiştir. Diğer taraftan gerekli gördüğü yerde kıraat-mana ilişkisine de temas etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tefsir, Kur'ân, İbn Âdil, Enbiyâ Sûresi.

Abstract

Ibn Adil (d. 8th/14th century), was a scholar who lived in the 8th century AH. His famous work, *al-Lubâb fî 'ulûm al-Kitâb*, is an extensive tafsir that deeply examines various topics such as the meanings of words, grammatical analysis (i'râb), differences in qirâ'ât (variant readings), and the opinions of exegetes on the interpretation and explanation of Qur'anic verses. It is particularly significant for its

* Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Ana Bilim Dalı, akocak@pau.edu.tr, ORCID: 0009-0008-7972-6408, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 20/01/2025, Accepted/Kabul Tarihi: 24/03/2025, Published/Yayım Tarihi: 26/03/2025.

extensive treatment of qirâ'ât. Despite its potential to serve as a source for future research on shâdhhdh qirâ'ât, this significance has not received adequate attention in academic studies. Our study has been conducted with the aim of filling this gap in the literature, addressing the deficiency, and giving the subject the attention it deserves. This study examines Ibn 'Adil's approach to the recitation variants (qirâ'ât) in Sûrat al-Anbiyâ' as presented in his exegesis, *al-Lubâb fî 'Ulûm al-Kitâb*. The methodology involves collecting necessary data on the qirâ'ât mentioned in the work, analyzing this data, and drawing conclusions. Our research has shown that Ibn 'Adil, while transmitting qirâ'ât variants, predominantly refers to the individuals to whom the recitation is attributed. In addition to mentioning the qirâ'ât of the Prophet, the Companions, and the Tâbi'ün, he frequently cites the non-canonical readings (shâdhhdh) of the ten qirâ'ât imams and their transmitters. The author occasionally refers to the various readings (qirâ'ât) transmitted in the recitation sources within the relevant sûrah. However, he also includes certain readings that are not found in these sources. Additionally, in his interpretation of Sûrat al-Anbiyâ', Ibn 'Adil generally justifies the qirâ'ât based on linguistic evidence, drawing upon Arabic poetry, morphological and syntactic rules, as well as dialectal variations. Moreover, he sometimes benefits from the opinions of linguists and exegetes. Furthermore, wherever necessary, he addresses the relationship between qirâ'ât and meaning.

Keywords: Qirâ'ât, Tafsir, Qur'an, Ibn Adil, Sûrah al-Anbiyâ.

Giriş

Hanbelî bir müfessir olan İbn Âdil'in doğduğu ve vefat ettiği tarih tam bilinmemektedir.¹ Ebû Hafs² olarak bilinmekle birlikte künyesinin Ebü'l-Hasan olduğu da ileri sürülmüştür.³ Kaynaklarda el-Hanbelî ed-Dımaşkî⁴ nisbesiyle şöhret bulmuş; başka bir kaynakta ise en-Nu'mânî⁵ nisbesi ile yer almıştır. İbn Âdil, Vezîre bint Ömer (öl. 716/1316) ile İbnü'ş-Şihne diye bilinen Ahmed b. Ebû Tâlib el-Haccâr'dan (öl. 733/1333) hadis ilmine dair dersler almıştır. Hâfız Nûreddîn el-Heysemî (öl. 807/1405) ile Cemâleddîn el-Bisâtî el-Mâlikî (öl.

¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Alî Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/1543; Muhammed b. Abdillâh b. Alî b. Humeyd en-Necdî, *es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâihî'l-Hanâbile*, nşr. Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd - Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996), 2/793; Abdullâh b. Umeyr b. Abdillâh el-Husayn, *İhtiyârâtü İbn 'Adil en-nahviyye fî kitâbihi'l-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb min evveli sûreti'l-Fâtiha ilâ nihâyeti sûreti'n-Nisâ'* (Mekke-i Mükerrreme: Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1430), 9; İbn Âdil'in ölüm tarihi ile ilgili "880 sonrası" gibi yaklaşık ifadeler kullananlar da olmuştur. Bu konuda örnek için bk. Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 5/58; yine başka bir eserde "885 sonrası" kaydı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekâfiyye, 1409/1988), 1/398; İbn Âdil'in tefsirinin mukaddimesinde ise 775 yılında vefat ettiği bilgisi yer almaktadır. Bu bilgi için bk. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. Ahmed Abdülmevcûd – Alî Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/1.

² Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1543; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/58.

³ İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, 2/793.

⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/58; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/398.

⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mii'ellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts), 7/300.

829/1426) ise İbn Âdil'in öğrencileri arasındadır. Onun, yaş olarak en büyük öğrencisi olan Bisâtî'nin vefatından sonra elli yıldan fazla yaşadığı bilinmektedir. Bisâtî seksen sekiz yaşında vefat etmiştir. Öğrencileri ve hocaları arasındaki bu zaman aralığından hicri yedi yüz ile sekiz yüz yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir.⁶ Nitekim bazı kaynaklarda yer alan bilgiye göre tefsirini H 880 yılında tamamlamıştır.⁷ Bu bilgi de müfessirin vefat tarihi hakkındaki tahminleri doğrulamaktadır.

İbn Âdil'in en meşhur eseri, *Tefsîri İbni Âdil* ismiyle de şöhret bulan ve araştırmamıza da konu olan *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb* adlı tefsiridir. İbn Âdil'in tefsirinden başka Mecdüddîn İbn Teymiyye'nin (öl. 652/1254) İmam Ahmed'in fihhına dair yazmış olduğu *el-Muharrer* adlı esere yazdığı bir hâşiyesi de mevcuttur.⁸

İbn Âdil'in hayatına dair kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Eserleri incelendiğinde, müfessirin günümüze kadar gelen tek eseri *el-Lübâb*'ın, eşi benzeri bulunmayan bir niteliğe sahip olmakla övüldüğü görülmüştür. Bazı âlimler tefsirinin meşhur olduğunu belirtmişlerdir.⁹ Bu şöhretin en büyük delili, tefsirin güzellikte darb-ı mesel haline gelmesidir. Zira Muhibbî, kasidesinde Ebü'l-Vefâ Muhammed b. Arîz'i (öl. 501/1107) methederken "*Tefsirde İbn Âdil'e denk, büyük bir itibarın olduğu*" ifadelerini kullanmıştır.¹⁰ İbn Âdil'in tefsirinin şöhreti Halep'te ve Şam'da başlamış fakat bu şöhretin Kahire'ye ulaşması seneler sürmüştür. Bu durum ünlü âlim Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *ed-Dürri'l-mensûr* adlı eserinde İbn Âdil'in zikrinin hiç geçmediğinden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Şâfiî müfessirlerinden Şirbînî'nin (öl. 977/1570) *es-Sirâcü'l-münîr* isimli tefsirine bakıldığında İbn Âdil'in ismine sıklıkla rastlanılmaktadır.¹¹ Özetle İbn Âdil, ünü çok fazla duyulmamış olsa da aslında meşhur âlimlerdendir.¹²

⁶ Detaylı bilgi için bk. Abdullâh b. Umeyr, *İhtiyârâtü İbn 'Âdil*, 9-10.

⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/58; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/398; bazı araştırmacılar İbn Âdil'in, tefsirini 879 yılında tamamladığını bildirmişlerdir. Bu konuyla ilgili bk. İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, 2/793; İsmâil Paşa b. Muhammed Emîn b. Mir Selîm el-Bâbânî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1955), 1/794.

⁸ Abdullâh b. Umeyr, *İhtiyârâtü İbn 'Âdil*, 10.

⁹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1543; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/398.

¹⁰ امام واعنيه المسمى ابا الوفا /على انه في العلم بحرٌ يُشعَبُ/فقيهٌ اصوليٌ منطقيٌ متكلمٌ/بياني عروضيٌ وصوفيٌ مُعربٌ/له الباعُ في التفسيرِضاهي ابنِ عادِلٍ *reşhatü tla'i'l-hâne*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1969), 5/10.

¹¹ İbn Âdil'in isminin geçtiği yerler için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-i'âne 'alâ marifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr* (Kahire: Matba'atü Bûlâk, 1285), 1/264, 275, 352, 360.

¹² Abdullâh b. Umeyr, *İhtiyârâtü İbn 'Âdil*, 10-11.

İbn Âdil'in tefsirinde Müellif'in Hanbelî¹³ kimliğinin ön plana çıkmadığı görülmektedir. Bu sebeple onun mezhep değiştirdiğini ya da Şafîî olabileceğini ileri sürenler de olmuştur.¹⁴ Eser, dilsel tahliller, kelimelerin anlamı ve irabı, şiir ile istişhâd, kıraat vecihleri, müfessirin kendi yorumları ile ilgili âyetin kelimî, fikhî yönü gibi pek çok konuyu içeren ansiklopedik niteliğe sahiptir. Müellif, eserde Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ile Semîn el-Halebî'nin (öl. 756/1355) tefsirlerinden çokça iktibaslarla bulunmuştur. Fikhî meselelerde farklı mezheplerin görüşlerini delilleriyle birlikte zikretmiştir.¹⁵

Eser, gerek mütevatir gerekse de şâz kıraatler konusunda ilmî bir metot ile surelerdeki okuyuş vecihlerini ihtiva eden önemli kaynaklar arasındadır. Özellikle de şâz kıraatler noktasında kendisinden söz ettirecek kadar önemli bir konumda olması gereken İbn Âdil ve tefsirinin değeri, yeterince anlaşılabilmiş değildir.¹⁶ Araştırmanın bu alandaki ihtiyacı karşılayacağı umulmaktadır. Bu çalışma, İbn Âdil'in tefsirinde yer alan kıraat vecihlerine yaklaşım metodunu Enbiyâ Sûresi özelinde konu edinecektir. Tefsirde yer alan kıraat ihtilaflarının fazlalığı, makalenin sınırlarını zorlayacağından çalışma tek bir sûre ile sınırlandırılmıştır. Diğer sûreler sonraki araştırmalar için incelenmeyi bekleyen konular arasındadır.

1. Kıraatleri Nakil Metodu

İbn Âdil, kıraatleri nakledeken bazı ifade kalıpları ve fiillerden istifade etmiştir. Bunlar “فَرَأَ/okudu”,¹⁷ “قِرَاءَةً/kıraat”,¹⁸ “رُويَ/...den/dan rivayet edildi”,¹⁹ “حُكيَ/...den/dan nakledildi”²⁰ gibi ifadelerdir. O, kıraatleri çoğunlukla râvilerine nispet ederek nakletmiş; bazen de isim zikretmeksizin “العامة/çoğunluk”,²¹ “رُويَ/...den/dan rivayet edildi”²² gibi genel ifadelerle râviyi belirsiz bırakmıştır. Ancak çoğu yerde Müellif'in kıraatleri okuyanlara

¹³ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsiyye, 1414/1994), 1/12.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullâh b. Umeyr, *İhtiyârâtü İbn 'Âdil*, 11-12.

¹⁵ Ahmet Özel, “İbn Âdil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 1/582-584.

¹⁶ Çalışma öncesinde yapılan literatür taramasında İbn Âdil'in tefsirinde kıraatler ile ilgili müstakil bir kitap, tez ya da makale bulgusuna rastlanılmamıştır. Çalışma ile ilgili dolaylı olarak ilişkili olduğunu düşündüğümüz İbn Âdil'in *el-Lübâb* adlı eserinde nahvî tercihleri ile ilgili tez için bk. Abdullâh b. Umeyr, *İhtiyârâtü İbn 'Âdil*, 1-838.

¹⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/513, 535, 551.

¹⁸ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/500, 551.

¹⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/593, 625, 628.

²⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/588.

²¹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/522, 524, 551.

²² İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/593, 625, 628.

nispet etmek suretiyle kâriilerin isimlerini açıkça zikrettiği görülmüştür.²³ Ayrıca o, bazı kıraatlerin naklinde yedi imam ile on kıraat imamından İbn Kesîr (öl. 120/738),²⁴ Hamza (öl. 156/773),²⁵ Nâfi' (öl. 169/785),²⁶ Kisâî (öl. 189/805)²⁷ ve diğeri imamların isimlerine atıfta bulunmuştur. Yine Müellif, eserinde kıraat imamlarının râvilerine ve râviler arasındaki okuyuş ihtilaflarına yer vermiştir. Örneğin Âsım'ın (öl. 127/745) râvisi Hafs (öl. 180/796)²⁸ bu bağlamda eserde rastlanılan isimlerdendir.

Müellif, kıraatleri nakleırken Hz. Peygamber'e isnat edilen²⁹ okuyuşlara da işaret etmiştir. O, eserinde yeri geldikçe Übey b. Kâ'b (öl. 33/654 [?]),³⁰ Hz. Âişe (öl. 58/678),³¹ Abdullah b. Abbas (öl. 68/687-88),³² Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692)³³ gibi birçok sahabe kıraatlerine atıfta bulunmuştur. Eserde tâbiîn âlimlerinin okuyuşlarına da rastlamak mümkündür. Buna örnek olarak İbn Ya'mer (öl. 89/708 [?]),³⁴ Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720),³⁵ Mücâhid (öl. 103/721),³⁶ İbn Vessâb (öl. 103/721),³⁷ İbn Ebû İshak (öl. 117/735),³⁸ A'meş (öl. 148/765),³⁹ Ebû Hayve (öl. 203/818),⁴⁰ Ebû's-Semmâl (öl. ?)⁴¹ ve İbn Ebû Able'nin (öl. ?)⁴² isimleri sayılabilir. Aynı zamanda onun Zeyd b. Alî (öl. 122/740)⁴³ ve Ca'fer b. Muhammed (öl. 148/765)⁴⁴ gibi şii âlimlere kıraat nispet ettiği tespit edilmiştir.

---

²³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/450, 452, 482, 582.

²⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/508.

²⁵ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/446, 618.

²⁶ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/513.

²⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/446, 506.

²⁸ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/452, 615.

²⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/628.

³⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/604, 628.

³¹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/604.

³² İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/625, 628.

³³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/604.

³⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/628.

³⁵ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/580.

³⁶ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/502, 625.

³⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/524.

³⁸ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/590.

³⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/591, 613.

⁴⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/561, 590.

⁴¹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/524, 613.

⁴² İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/590, 603.

⁴³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/444, 484.

⁴⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/613, 627.

2. Kıraatleri Ele Alış Yöntemi

2.1 Sadece Kıraati Nakletmesi

İbn Âdil tefsirinde okuyuş vecihlerini naklederken bazen sadece kıraatlere temas etmekle yetinmiştir. Bu, müfessirlerin kıraatlere yer verirken kullandıkları yaygın bir metottur.⁴⁵ Nitekim “بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ”⁴⁶ âyeti bu duruma örnek gösterilebilir. Müellif, “مُكْرَمُونَ” lafzının çoğunluğun kıraatinde tahfif ile; İkrime'nin kıraatinde ise müşedded “مُكْرَمُونَ” şeklinde okunduğunu zikretmiştir.⁴⁷ Sadece bir kıraat kaynağında tespit edebildiğimiz bu vecih, İbn Âdil'den farklı olarak İbn Miksem'e (öl. 354/965) isnat edilmiş, mana olarak ise teksir/çokluk ifade ettiği belirtilmiştir.⁴⁸ Konuyla ilgili başka bir örnek, “وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرِيَّةٍ أَهْلَکَنَهَا”⁴⁹ âyetidir. Müellif'in işaret ettiğine göre Ebû Abdurrahmân ve Katâde “أَهْلَکَنَهَا” lafzını “أَهْلَکْتُهَا” şeklinde müttekellim tâ'sı ile okumuşlardır.⁵⁰ Hüzelî (öl. 465/1073) âyeti Katâde'nin tâ ile “أَهْلَکْتُهَا” şeklinde, geri kalan imamların ise nûn ile okuduklarını aktararak İbn Âdil'in naklini teyit etmiştir.⁵¹ Yine “لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَرَعُ”⁵² âyeti hakkında Müellif, Nâfi'nin “يَحْزُنُ” kelimesini yâ'nın dammesi ile “يُحْزَنُ” şeklinde; İbn Ka'kâ'nın (öl. 40/660[?]) ise her iki vecih ile de okuduğunu rivayet etmiş, başka bir görüş beyan etmemiştir.⁵³

Kıraat kaynaklarına bakıldığında, Kur'ân'ın farklı yerlerinde “وَلَا يَحْزُنُكَ” (Âl-i İmrân 3/176), “لِيَحْزُنُ” (el-Mücâdele 58/10) ve “لِيَحْزُنُنِي” (Yûsuf 12/13) şeklinde geçen “يَحْزُنُ” fiilinin Nâfi' tarafından yâ'nın dammesi, zâ'nın kesresi ile okuduğu tespit edilmiştir. Sadece Enbiyâ Sûresi'nde geçen “لَا يَحْزَنُهُمُ” ifadesi istisna kılınmıştır. Burada, tüm imamların âyeti geldiği

⁴⁵ Müfessirlerin kıraatleri naklederken sadece vecihleri zikretmelerine örnek bk. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 1/211; Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Mikdâd b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süyûrî, *Kenzü'l-'urfân fî fıkhi'l-Kur'ân*, (Tahran: Mektebetü'l-Mürtedaviyye, 1343), 1/84.

⁴⁶ el-Enbiyâ 21/26.

⁴⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/478.

⁴⁸ Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre el-Hüzelî, *el-Kâmil fî'l-kirâ'ât*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rufâ'î eş-Şâib (Müessesetü Semâ li't-Tevzi' ve'n-Neşr, 2007), 627.

⁴⁹ el-Enbiyâ 21/95.

⁵⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/596.

⁵¹ Hüzelî, *el-Kâmil*, 602.

⁵² el-Enbiyâ 21/103.

⁵³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/612. Detaylı açıklama için bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirâ'âtü'l-'aşr*, thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, ts.), 2/244; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilganî el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû fuzalâ'i'l-beşer fî'l-kirâ'âtü'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mühre (Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 232.

şekil üzere tek bir kıraat ile okudukları belirtilmiştir.⁵⁴ Bazı âlimler ise İbn Âdil'in burada zikrettiği kıraat ihtilafını nakletmiş; fakat söz konusu dammeli kıraatin "يُحْرَنُ" Nâfi'ye değil Ebû Ca'fer'e nispet edildiğini ifade etmişlerdir.⁵⁵

2.2 Lügavî Tahlillerde Bulunması

İbn Âdil, kıraat vecihlerini aktarırken bazı yerlerde dilsel (lügavî) tahlillerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Bu, genelde onun kıraatleri naklederken kullandığı bir metottur. Örneğin "مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحَدَّثٌ"⁵⁶ âyetinde geçen "مُحَدَّثٌ" ifadesini İbn Ebû Able'nin "ذِكْرٍ"nin mahalline atfen sıfatı olarak ref' halinde okuduğunu, zira burada "مِنْ" edatının şart ve cevabı tamamlamak için zait olduğunu belirtmiştir. Aynı kelimeyi Zeyd b. Alî'nin ise "ذِكْرٍ" lafzının mahalline atfen "مُحَدَّثًا" şeklinde mansub okuduğunu nakletmiştir.⁵⁷ İbn Âdil'in zikrettiği söz konusu İbn Ebû Able'nin "مُحَدَّثٌ" şeklinde okuduğu ref' kıraati, şâz kıraatlerin yer aldığı bir eserde geçmektedir.⁵⁸ Yine Müellif "لَا هَيْبَةَ قُلُوبِهِمْ"⁵⁹ âyetinde geçen "لَا هَيْبَةَ" kelimesinin Ebû Amr (öl. 154/771), Hamza ve Kisâî'nin kıraatinde öncesinde geçmiş bir isme sıfat olarak fetha ile okuduğunu kaydetmiştir. Zira sıfatın i'rab bakımından isme tâbi olması gerekir. Çoğunluğun kıraati de bu şekildedir. O, söz konusu kelimeyi İbn Ebû Able'nin ise mübtedanın ("هُمْ" zamirinin) ikinci bir haberi olarak "لَا هَيْبَةَ" şeklinde merfu okuduğunu da haber vermiştir.⁶⁰ Bu vecih de yine şâz kıraatlerin ele alındığı tek bir eserde İbn Ebû Able'ye nispet edilerek lügavî ya da anlamsal boyutuyla ilgili bir açıklama yapılmaksızın aktarılmıştır.⁶¹

İbn Âdil'in lügavî tahlillerde bulunduğu kıraat vecihlerinin bir kısmı hareke farklılıkları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili "وَلَسَلِيمَنَ الرِّيحِ"⁶² âyetindeki "الرِّيحِ" lafzı örnek

⁵⁴ Bu kıraat farklılığı için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî el-Bağdâdî, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâ'ât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1400), 219; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Me'âni'l-kirâ'ât* (Merkezü'l-Bühûs fî Külliyyeti'l-Êdêb, 1991), 1/281; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh, *Îrâbü'l-kirâ'âti's-seb' ve 'ilelühâ*, nşr. Abdurrahmân el-Useymîn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1992), 1/123.

⁵⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-aşr*, thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, ts.), 2/244; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilganî el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfü fuzalâ'i'l-beşer fi'l-kirâ'âti'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mühre (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 232.

⁵⁶ el-Enbiyâ 21/2.

⁵⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/444.

⁵⁸ Hüzeli, *el-Kâmil*, 600.

⁵⁹ el-Enbiyâ 21/3.

⁶⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/446.

⁶¹ Hüzeli, *el-Kâmil*, 600.

⁶² el-Enbiyâ 21/81.

verilebilir. Müellif burada çoğunluğun söz konusu lafzı mansub okuduklarını ve mukadder "سَحْرُنَا" fiilinin mef'ûlü olduğunu açıklamıştır. İbn Hürmüz (öl. 117/735) ve Âsım'dan Ebû Bekr'in (öl. 193/809) bir rivayette aynı kelimeyi cümlelerin mübtedası kabul ederek merfu okuduklarını nakleden İbn Âdil, "وَلِسَلِيمَانَ"nin câr-u mecrur olarak öne geçmiş haber olduğunu da bildirmiştir. Üçüncü bir vecih olarak Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Ebû Recâ'nın (öl. 105/723-24 [?]) söz konusu lafzı "الرِّيَّاحَ" şeklinde cemî-mansub okuduklarını zikretmiştir.⁶³

Kaynaklara bakıldığında "الرِّيَّاحَ" kelimesinin Âsım'ın râvisi Ebû Bekr tarafından merfu okunmasının Sebe' Sûresi'nin 12. âyetinde geçen "وَلِسَلِيمَانَ الرَّيِّحَ" ibaresi için söz konusu olduğu görülmüştür. Enbiyâ Sûresi'ndeki "الرِّيَّاحَ" lafzının sadece nasb ile okunduğuna dikkat çekmişlerdir.⁶⁴ Diğer taraftan Ebû Bekr Şu'be'den Yahyâ el-Cu'fî (öl. ?) "الرِّيَّاحَ" lafzının Enbiyâ Sûresi'nde de merfu okunduğunu rivayet etmiştir. Bu okuyuşun mütevatir kıraate karşın tek bir kişi tarafından nakledilmiş şâz bir kıraat olduğu vurgulanmıştır.⁶⁵ Söz konusu lafzın üçüncü veçhi olan cemî kıraati "الرِّيَّاحَ" de bir kıraat kaynağında tespit edilmiştir.⁶⁶

Bu konuyla ilgili bir diğer örnek "إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً"⁶⁷ âyetidir. Müellif, çoğunluğun "أُمَّتُكُمْ" lafzını "إِنَّ"nin haberi olarak damme ile Hasan-ı Basrî, İbn Ebû İshak, Eşhebü'l-Uklîl (öl. ?), Ebû Hayve, İbn Ebû Able ve Ebû Amr'dan Hârûn'un (öl.?) ise "هَذِهِ"den bedel ya da atf-ı beyan olarak nasb ile okuduklarını aktarmıştır. Müellif, aynı âyette geçen "أُمَّةً وَاحِدَةً" ibaresinin "إِنَّ"nin haberi olarak "أُمَّةً وَاحِدَةً" şeklinde damme ile okunduğunu da kaydetmiştir.⁶⁸ İbn Âdil burada âyetin anlamı ile ilgili Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) şu sözlerine yer vermiştir: "Ümmet, milletin ta kendisidir. Yani İslâm ümmetidir. "أُمَّةً وَاحِدَةً" ile tek din olan hakkında ihtilaf edilmeyen İslâm kastedilmiştir. Böylelikle İslâm'dan gayri diğer dinler batıl olmuştur. Ümmetin aslı tek bir amaç doğrultusunda birleşen bir topluluk olmasıdır. Şeriat tek bir gaye üzerinde birleşen bir topluluğa ümmet demiştir." Zemahşerî bu açıklamalarının

⁶³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/561.

⁶⁴ Ezherî, *Me'âni'l-kırâ'ât*, 2/288; İbn Hâleveyh, *İrâbü'l-kırâ'ât*, 2/210; Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâ'ât*, thk. Saîd el-Efgânî (Dârü'r-Risâle, ts.), 583.

⁶⁵ Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'âti's-seb'* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatü'ş-Şerika, 2007), 3/1371.

⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. Dimyâtî, *İthâf*, 393.

⁶⁷ el-Enbiyâ 21/92.

⁶⁸ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/590.

devamında “أُمَّتِكُمْ” ile “أُمَّةً وَاحِدَةً” kelimelerinin İbn Âdil'deki gibi Hasan-ı Basrî tarafından mansub okunduğunu⁶⁹ nakletmiştir.

Kaynaklar incelendiğinde âyetteki mezkûr “أُمَّتِكُمْ” lafzının İbn Âdil'in zikrettiği kişiler tarafından mansub okunması, şâz kıraatlerin değerlendirildiği tek bir eserde tespit edilmiştir. “أُمَّةً وَاحِدَةً” ibaresinin, tıpkı “زَيْدٌ أَخوكَ رَجُلٌ صَالِحٌ/Kardeşin Zeyd salih bir adamdır.” cümlesindeki kullanım gibi “أُمَّتِكُمْ” den bedel olduğu; şayet “أُمَّتِكُمْ” lafzı “هَذِهِ” den bedel ve tevdîh olarak nasb okunursa “أُمَّةً وَاحِدَةً” terkinin “إِنَّ”nin haberi olarak “أُمَّةً وَاحِدَةً” şeklinde ref okunacağı ifade edilmiş, nihayetinde bu kıraatin güzel ve hasen bir vecih olduğuna işaret edilmiştir.⁷⁰ Ayrıca başka bir eserde “أُمَّةً وَاحِدَةً” ibaresinin ref okunduğu -Zemahşerî'nin naklettiği gibi- Hasan-ı Basrî'ye isnat edilerek teyit edilmiştir.⁷¹

İbn Âdil'in fiillerdeki hitap ya da bâb farklılığından kaynaklı okuyuş değişikliklerinde de lügavî tahlillerde bulunduğu görülmektedir. Bu konuya “قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ”⁷² âyeti örnek verilebilir. Onun aktarımına göre İhvân⁷³ ve Hafs “قَالَ” fiilini, müstetir zamirin Hz. Peygamber'e râci olmasından ötürü haberî fiil –mazi kalıbında- okumuşlardır. Diğer imamlar ise “قُلْ” şeklinde emir kalıbında okumayı tercih etmişlerdir.⁷⁴ Bazı âlimler İbn Âdil'in kaydettiği gibi, âyetteki söz konusu lafzın Hafs tarafından elif ile “قَالَ”, geri kalan imamlar tarafından ise “قُلْ” şeklinde emir sîgasında okunduğunu teyit etmişlerdir. Âyet, mazi kalıbında/قَالَ okunduğunda “Peygamber dedi ki: Ey Rabbim! Hak ile hükmet.” anlamına gelirken “قُلْ” kıraatiyle okunduğunda ise Allah, peygamberine hak ile hükmetme noktasında nasıl dua etmesi gerektiğini öğretmektedir. Burada “Allah zaten hak ile hükmetmez mi? Neden kendisinden hak ile hükmetmesi istenilsin ki!” gibi bir soru akla gelirse âlimler şu şekilde cevap verileceğini salık vermişlerdir: Bu cümle “Ey Rabbim! Sen hükümle/hikmetinle hüküm

⁶⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyad: Mektebetü'l-Ubeikân, 1418/1998), 4/164.

⁷⁰ Müellif'in naklettiği bu veçhin aynı şekilde aktarıldığına dair bk. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l- kırâ'ât ve'l- îzâh 'anhâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/109.

⁷¹ İbn Hâleveyh, *î'râbü'l-kırâ'ât*, 1/87.

⁷² el-Enbiyâ 21/112.

⁷³ Bu tabir Kisâ ve Hamza için kullanılır.

⁷⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/450.

ver.” manasında olmuş, böylelikle hüküm hak olarak isimlendirilmiş/onun yerine kullanılmıştır.⁷⁵

Hitap farklılığıyla ilgili başka bir örnek “يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ”⁷⁶ âyetidir. İbn Âdil çoğunluğun kıraatinin âyette geldiği üzere nûn ile “نَطْوِي” iken Şeybe b. Nusâh'ın (öl. ?) âyeti gaib yâ'sı ile “يَطْوِي” şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. Bu okuyuşa göre cümlenin failinin Allah olduğunu bildiren Müellif, mezkûr kelimeyi Ebû Ca'fer'in (öl. 130/747-48) “نَطْوِي” şeklinde müennes tâ'sı ile meçhul kalıbında okuduğunu da belirtmiştir.⁷⁷ İbn Âdil'den farklı olarak Hüzelî “يَطْوِي” veçhini okuyanlar arasında Ebû Ca'fer, Şeybe ve İbn Ebû Able'yi de saymıştır.⁷⁸ Bu vecih başka bir kıraat eserinde tespit edilememiştir. İbnü'l-Cezerî “نَطْوِي” kelimesinde ihtilaf olduğunu, Ebû Ca'fer'in bu lafzı vâv'ın fethası ve tâ'nın dammesi ile “السَّمَاءَ” lafzını ref kılarak “نَطْوِي” şeklinde okuduğunu nakletmiştir.⁷⁹ Bu bilgi, İbn Âdil'in rivayetini doğrulamaktadır.

İbn Âdil, “قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ”⁸⁰ âyetindeki “احْكُم” fiilinin çoğunluk tarafından emir sîgasında okunduğunu; İbn Abbas, İkrime ve İbn Ya'mer'in “رَبِّ” kelimesini sakîn yâ ile “رَبِّي”; “احْكُم” fiilini de “أَحْكُم” şeklinde fethalı mim ile mazi kalıbında okuduklarını zikretmiştir.⁸¹ Bu örnek de Müellif'in hitap farklılığından kaynaklanan kıraat vecihlerini dilsel yönden analiz ettiğini göstermektedir.

Kaynaklara bakıldığında, İbn Hâleveyh'in (öl. 370/980) “رَبِّي” veçhinin Mushaf hattına aykırı olsa da hasen olduğunu ve Dahhâk (öl. 105/723) tarafından bu şekilde okunduğunu ifade ettiği görülmüştür. Ayrıca İbn Âdil'den farklı olarak mezkûr lafzın dammeli bâ ile “رَبُّ” şeklinde okunduğuna dair bir kıraatin varlığından da söz etmiştir.⁸²

İbn Âdil bu bağlamda aynı âyetin devamında gelen “تَصِفُونَ” fiilinin, çoğunluğun kıraatinde muhatap sîgasında tâ ile okunurken Hz. Peygamber'in Übey'den rivayetle “يَصِفُونَ” şeklinde yâ ile okuduğunu naklettiğinde de kıraatin dilsel yönden açıklamasını bildirmiştir. Müellif, bu rivayetin benzer şekilde Âsım ve İbn Âmir'den (öl. 118/736) de nakledildiğini

⁷⁵ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-aşr*, thk. Mecdî Muhammed Sürûr Sa'd Bâslûm (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/457; Muhammed Muhammed Sâlim Muhaysın, *el-Kirâ'ât ve eseruhâ fî 'ulûmi'l-'Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1984), 1/316.

⁷⁶ el-Enbiyâ 21/114.

⁷⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/613.

⁷⁸ Bu bilgi için bk. Hüzelî, *el-Kâmil*, 393.

⁷⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/324.

⁸⁰ el-Enbiyâ 21/112.

⁸¹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/628.

⁸² İbn Hâleveyh, *İ'râbü'l-kirâ'ât*, 2/70; ayrıca bk. Muhaysın, *el-Kirâ'ât*, 1/316.

ifade ederken kendi görüşünü beyan ederek iki okuyuşun da açık olduğunu belirtmiştir.⁸³ Kaynaklarda ise âyetin “يَصِفُونَ” şeklinde yâ ile okunduğu vecih, İbn Âmir'e nispet edilmiştir.⁸⁴

İbn Âdil'in lügavî tahlillerde bulunduğu kıraat vecihlerinin bir kısmı da fiillerdeki bâb farklılıklarında görülmektedir. Bu anlamda “قُلْ مَنْ يَكْفُرْكُمْ”⁸⁵ âyetinde geçen “يَكْفُرْكُمْ” lafzı örnek verilebilir. Müellif'in bildirdiğine göre zikri geçen ifadeyi Zührî (öl. 124/742) ve İbn Ka'kâ' hemzesiz “يَكْفُرْكُمْ” şeklinde; Kisâî ve Ferrâ (öl. 207/822) “يَكْفُرْكُمْ” olarak lâm'ın fethi, vâv'ın sükûnu ile okumuşlardır. Müellif, bu okuyuşun Arapça'nın bir lehçesi olduğu yönünde görüşünü beyan etmiştir.⁸⁶ Âyetin zikredilen bu iki veçhi kıraat kaynaklarında yer almamakla birlikte söz konusu lafzın Hamza tarafından “يَكْفُرْكُمْ” şeklinde hemzesiz okunduğu nakledilmiştir. Fakat bu okuyuş için vâv'ın mazmûm hemzeye bedel kılınamayacağından, bunun lahn olup Kur'ân dışı bir okuyuş olduğunun altı çizilmiştir.⁸⁷

Bâb farklılığından kaynaklı kıraat vecihlerine bir diğer örnek “ثُمَّ نَكِسُوا عَلَىٰ رُؤْسِهِمْ”⁸⁸ âyetinde geçen “نَكِسُوا” lafzıdır. Müellif, bu fiilin çoğunluğun kıraatinde kâf'ın tahfifi ile meçhul sîgada okunduğunu aktarmıştır. Ebû Hayve, İbn Ebû Able ve İbn Miksem'in ise bu kelimeyi şedde ile “نَكِسُوا” şeklinde okuduklarını belirten Müellif, teşdid kıraatının burada çokluk ya da ta'diye için gelmediğini ifade etmiştir. Mezkûr kelimenin üçüncü bir vecih olarak “نَكِسُوا” şeklinde tahfifli ve malum sîgada okunduğunu; buna göre cümlede mef'ûlün hafzedildiğini de eklemiştir.⁸⁹ Âyette söz konusu edilen teşdid kıraati şâz kıraatlerin ele alındığı başka bir eserde⁹⁰ İbn Âdil'in naklettiği şekliyle yer almaktadır. Bu veçhin İbn Âmir'e dayandırıldığı da vakidir.⁹¹ Yine İbn Âdil, “فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ”⁹² âyetindeki “فَفَهَّمْنَاهَا” fiilinin çoğunluk tarafından şedde ile; İkrime'nin ise “فَأَفْهَمْنَاهَا” şeklinde hemze ile okuduğunu nakletmiştir. Müellif, her iki okuyuştan maksadın fiilin geçişli kılınması olduğuna dikkat çekmiştir.⁹³ Bu vecih herhangi bir kıraat kaynağında tespit edilememiştir.

⁸³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/628.

⁸⁴ Ezherî, *Me'âni'l-krâ'ât*, 2/174; İbn Hâleveyh, *İ'râbü'l-krâ'ât*, 2/70.

⁸⁵ el-Enbiyâ 21/42.

⁸⁶ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/506.

⁸⁷ Bu vecih için bk. Ezherî, *Me'âni'l-krâ'ât*, 2/165.

⁸⁸ el-Enbiyâ 21/65.

⁸⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/535.

⁹⁰ Teşdid kıraati ile ilgili bk.; Hüzeli, *el-Kâmil*, 601.

⁹¹ Bu konuyla alakalı bk. Dâni, *Câmi'*, 3/1371.

⁹² el-Enbiyâ 21/79.

⁹³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/551.

2.3 Kıraat Vecihlerinin Hücchetini Zikretmesi

İbn Âdil, âyetlerdeki okuyuş farklılıklarını ele alırken onların hücceti bağlamında bir takım deliller öne sürerek kıraatleri temellendirmiştir. O, bazı vecihler söz konusu olduğunda başka âyetlerden verdiği örneklerle istişhâdda bulunmuştur. Bu bağlamda “أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا”⁹⁴ âyetinin tefsirini yaparken “أَوَلَمْ” ibaresinin İbn Kesîr tarafından vâv'sız; geri kalan imamlar tarafından vâv ile okunduğuna temas etmiştir. İbn Âdil, vâv'ın hazfedilmesi ve sabit bırakılması ile ortaya çıkan bu kıraat ihtilafını, bir benzerinin Bakara⁹⁵ ve Âl-i İmrân sûrelerinde⁹⁶ de geçtiğini ifade ederek delillendirmiştir.

Esasen kaynaklara bakıldığında, sadece İbn Kesîr'in âyeti vâv olmaksızın “أَلَمْ يَرِ” şeklinde okuduğu görülmektedir. Zira âyet, Mekke ehlinin Mushaf'ında bu şekilde iken; diğer bütün Mushaflarda vâv ilavesiyle yazılmıştır. Bu sebeple İbn Kesîr dışında diğer kalan imamlar âyeti vâv ile okumayı tercih etmişlerdir.

İbn Âdil'in kıraat ihtilaflarını âyetlerle delillendirmesine bir başka örnek “وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ”⁹⁷ âyetidir. Müellif, burada geçen “وَلَا يَسْمَعُ” lafzının İbn Âmir'in kıraatinde dammeli tâ ve kesreli mîm ile muhatab sîgasında “وَلَا تُسْمِعُ” şeklinde okunduğundan bahsetmiştir. O, bu kıraatin ispatında “لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ”⁹⁸ âyetini ileri sürmüştür. Zira bu âyette İbn Kesîr “وَلَا تُسْمِعُ” lafzını “وَلَا يَسْمَعُ” şeklinde okumuştur.⁹⁹ Ayrıca Müellif, İbn Hâleveyh'in âyetin gâib yâ'sı ile meçhul sîgada “وَلَا يُسْمَعُ” şeklinde okunduğuna dair bir rivayeti naklettiğini de belirtmiştir.¹⁰⁰

İbn Hâleveyh'in kıraatleri ele aldığı iki eseri de incelendiğinde İbn Âdil'in zikrettiği “وَلَا يُسْمَعُ” şeklinde bir veçhe rastlanılmamıştır. İbn Hâleveyh isim zikretmeksizin âyette geçen “وَلَا يُسْمَعُ” lafzının, dammeli tâ ile “الصُّمُّ” şeklinde fethalı mîm ile okunduğunu aktarmıştır. Devamında ise kıraat ihtilafının âyetin anlamı üzerindeki etkisine temas ederek yâ ile okunması durumunda fiilin onlara (Allah'ın âyetlerine karşı çıkanlara/tâbi olmayanlara) has kılındığını ve sözün onların üzerine yükseltildiğini/onlara atfedildiğini; tâ ile okunduğunda

⁹⁴ el-Enbiyâ 21/30.

⁹⁵ el-Bakara 2/116.

⁹⁶ Âl-i İmrân 3/133.

⁹⁷ el-Enbiyâ 21/45.

⁹⁸ en-Neml 27/80.

⁹⁹ İbn Zencele, *Hüccetü'l-kirâ'ât*, 561; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2/458; Dimyâtî, *İthâf*, 431.

¹⁰⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/508.

ise kastın/muhatabın Hz. Peygamber olduğunu (hitabın ona yapıldığını) ima etmiştir.¹⁰¹ Ayrıca âyetin Ebû Abdurrahman es-Sülemî'ye (öl. 73/692 [?]) nispet edilen “وَلَا يُسْمِعُ” şeklinde bir veçhi de mevcuttur. Diğer taraftan âlimlerin kıraat ihtilafına değinirken İbn Âdil gibi Kur'an'dan başka bir âyet ile istişhâdda buldukları görülmüştür. Şöyle ki “وَلَا تُسْمِعُ” kıraatinde âyetin “*Ey Muhammed! Sen sağır olanlara sözü işittirmeye kadir değilsin.*” manasını yüklenmesi, Yüce Allah'ın “وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِي الْقُبُورِ/Sen kabirdekilere işittirecek değilsin.”¹⁰² âyetindeki buyruğuna teşbih edilmiştir.¹⁰³ Âlimlerin bu açıklamalarından anlaşılacağı üzere zikredilen âyet, kıraatin tevcihi kabilinden örnek gösterilmiştir.

İbn Âdil'in kıraatlerin tevcihini yaparken kullandığı bir diğer argüman ise Arap şiiridir. Bu bağlamda “خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ”¹⁰⁴ âyeti örnek verilebilir. Müellif, burada aceleciliğin sudûru ve insanda bulunmasının gerekliliği düşünülünce âyeti “خُلِقَ الْعَجَلُ مِنَ الْإِنْسَانِ” şekline dönüştürmenin (takdim-tehir) caiz olduğunu dile getirmiştir. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53) “خُلِقَ الْعَجَلُ مِنَ الْإِنْسَانِ” şeklindeki kıraatının bu görüşü desteklediğini ifade eden Müellif, bu şekilde kelimelerin takdim-tehiri ile meydana gelen kullanımın Arapların sözlerinde var olduğunu bildirerek bu duruma örnek olarak “حَسْرَتُ كَفِّي عَنِ السَّرْبَالِ”¹⁰⁵ şiirini zikretmiştir. Bu beyitte de “كَفِّي” ile “السَّرْبَالِ” ifadeleri takdim-tehir yapılarak kastedilen mana teyit edilmiştir. Kaynaklar incelendiğinde Müellif'in bahsettiği gibi âyetin Abdullah b. Mes'ûd'a ya da bir başkasına ait böyle bir veçhinin olduğu bilgisine ulaşamamıştır.

İbn Âdil'in kıraatlerin hüccetini dil âlimlerinin görüşleri çerçevesinde ele aldığı da bir gerçektir. O, bu bağlamda Ferrâ¹⁰⁶ ve Kutrub (öl. 210/825)¹⁰⁷ gibi âlimlerin isimlerini zikretmiştir. Nitekim “فَجَعَلَهُمْ جُدَادًا”¹⁰⁸ âyeti bu hususa örnek verilebilir. Müellif âyette geçen “جُدَادًا” kelimesinin çoğunluğun kıraatinde cîm'in dammesiyle; Kisâi'nin kıraatinde “جُدَادًا” cîm'in kesresiyle; İbn Abbas, Ebû Nüheyk (öl. ?) ve Ebü's-Semmâl'in kıraatlerinde ise “جُدَادًا” olarak cîm'in fethasıyla okunduğunu aktarmıştır. O, âyetin üç farklı okunuşunu Kutrub'un şu sözleriyle desteklemiştir: “Bu üç farklı kullanımın hepsi de mastar kalıbındadır. Bunlar ne ikil

¹⁰¹ Detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kurâ'âti's-seb'*, thk. Abdülâl Sâlim Mükerrrem (Beyrut: Dârü's-Şürûk, 1401), 248-249.

¹⁰² Fâtır 35/22.

¹⁰³ Ezherî, *Me'âni'l-kurâ'ât*, 2/166; Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hücce li kurrâ'i's-seb'a*, thk. Bedreddîn Kahvecî (Beyrut: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1993), 5/255.

¹⁰⁴ el-Enbiyâ 21/37.

¹⁰⁵ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/500.

¹⁰⁶ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/506.

¹⁰⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/524.

¹⁰⁸ el-Enbiyâ 21/58.

ne çoğul ne de müennestir. Dammeli olan “جَدَادًا”, “حُطَامٌ” ve “رَفَاتٌ” gibi bir ismin cemî mükesseridir.”¹⁰⁹ Âyette kıraate konu olan lafzın “جَدَادًا” şeklinde fethalı okunuşu kıraat telifatında yer almazken, Kisâî'nin kesre kıraati kaynaklarda zikredilmiştir. Kutrub'un naklinden farklı olarak fethalı okunuşa değinilmeden, Arap dilinin iki farklı kullanımından meydana gelen “جَدَادًا” ve “جَدَادًا” kelimelerinin ikisinin de “جَدَّ” fiilinin mastarı olduğu; “قطع/kesmek, kırmak, koparmak” anlamına geldiği belirtilmiştir.¹¹⁰

2.4 Kıraat- Anlam İlişkisine Yer Vermesi

İbn Âdil'in tefsirinde kıraat ihtilafının âyetlerin anlamı üzerindeki etkilerine işaret ettiği görülmektedir. Bu duruma “مِنْ خَرَدَلٍ آتَيْنَا بِهَا”¹¹¹ âyeti örnektir. Müellif'in bildirdiğine göre çoğunluk, “آتَيْنَا” kelimesini “إِئْتَانٌ”dan türediğini kabul etmiş ve hemzenin kasrı ile okumuşlardır. Bu kelimenin anlamı hakkında pek çok görüş vardır. İbn Âdil, en doğru görüşün bu fiilin “فَاعَلْنَا” kalıbında “mükâfatlandırmak, karşılığını vermek” manasını taşıdığını ifade etmiştir. O, Ebü'l-Bekâ'nın (öl. 616/1219) mezkûr kelimeyi med ile “karşılığını vermek, mükâfatlandırmak” anlamına gelen “آتَيْنَا” şeklinde okuduğunu aktarmıştır. Ebü'l-Bekâ'ya göre bu okuyuş “vermek” manasına daha yakındır. Zira mükâfat, karşılık vermektir.¹¹² Bu örnekte görüldüğü üzere İbn Âdil, iki kıraat arasındaki mana değişimi sebebiyle tercih yapmıştır. Bazı araştırmacılar İbn Âdil'den farklı olarak âyetin “آتَيْنَا” veçhinin İbn Abbâs, Mücâhid, İbn Cübeyr (öl. 94/713 [?]), İbn Ebû İshak ve diğerlerine ait olduğunu, “مُفَاعَلَةٌ” bâbından bir işin karşılıklı yapıldığına işaret ederek “mükâfatlandırmak, karşılık vermek” anlamlarına geldiğini ifade etmişlerdir.¹¹³

İbn Âdil, kıraat ihtilaflarını naklederken bazen bu vecihlerden kaynaklanan anlam değişikliklerine de temas etmiştir. Bu durumun bir örneği, “حَصَبٌ جَهَنَّمَ”¹¹⁴ âyetinde görülmektedir. İbn Âdil'in naklettiğine göre, çoğunluk âyette geçen “حَصَبٌ” ifadesini fethalı sâd ile okumuştur. O'na göre “حَصَبٌ”, yakılan yani ateşe atılan şeydir. Bir şeyin bizzat kendisine “حَصَبٌ” denilmez. Bilakis bu kelime ateşin içindeki şey için kullanılır. Zira o şey, ateşe girmeden önce “حَطَبٌ” (odun) ya da “شَجَرٌ” (ağaç)tır. Müellif, mezkûr lafzın anlamını izah ettikten sonra İkrime'den bu kelimenin Habeş lehçesinde “حَطَبٌ” olduğu yönündeki

¹⁰⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/524.

¹¹⁰ Ezherî, *Me'âni'l-kırâ'ât*, 2/288; Muhaysin, *el-Kırâ'ât*, 1/252.

¹¹¹ el-Enbiyâ 21/47.

¹¹² İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/513.

¹¹³ Fârisî, *el-Hücce*, 1/237; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/292.

¹¹⁴ el-Enbiyâ 21/98.

rivayeti aktarmıştır. İkinci bir kıraat olarak “حَصْبُ” ifadesinin İbn Sümeifâ‘ (öl. ?), İbn Ebû Able, İbn Kesîr'den Ruveyt (öl. ?) tarafından sâd'ın sükûnu ile “حَصْبُ” okunduğunu bildiren Müellif, İbn Abbas'ın ise dâd ile “حَصْبُ” şeklinde okuduğunu haber vermiştir. Bu kıraate göre de “حَصْبُ” kelimesi ateşin içine atılan şeyi ifade etmektedir. Devamında mezkûr kelimenin Emîrül-Mü'minîn (Ali b. Ebî Tâlib (öl. 40/661)), Übey, Âişe ve İbn Zübeyr tarafından “tâ” harfi ile “حَطْبُ” şeklinde okunduğunu, fakat bu okuyuşun kıraat değil tefsir kabilinden olduğunu bildirmiştir.¹¹⁵

İbn Âdil'den farklı olarak âyetin dâd ile “حَصْبُ” şeklinde okunduğu veçhi Hasan-ı Basrî'ye isnad eden de olmuştur. Ayrıca mezkûr lafzın sâkin dâd ile “حَصْبُ” şeklinde okunduğuna dair şâz bir kıraatten söz edilmiştir.¹¹⁶ Kıraat kaynaklarında âyetin “حَصْبُ”, “حَطْبُ”, “حَصْبُ” şeklinde üç farklı okunuşu, Arap dilinin lehçeleri ile izah edilmiştir. Bir şey ocağa ya da yanan bir ateşe atıldığı zaman “حَصْبُ” kelimesi kullanılır. O şeye, ateşe atılmadan önce “حَصْبُ” denilmez. “حَصْبُ” sözcüğünün aslı “رمى/atmak”tır. Bu bilgi de yine ateşe atılan şey için kullanıldığını teyit etmektedir. İkinci harfi sâkin olan “حَصْبُ” ve “حَطْبُ” kıraatleri de “طرح/atmak” manasındadır. Bu iki vecih ism-i mef'ûl kalıbında mastar anlamı ifade etmektedir.¹¹⁷ Burada açıklamalardan anlaşılacağı üzere İbn Âdil'in naklinden farklı olarak “حَطْبُ” lafzı da kıraat veçhi olarak zikredilmiş; fakat bu kelimenin “حَصْبُ” lafzından farklı olarak bir şeyin ateşe atılmadan önceki halini anlatan “odun/ağaç” manasına geldiğinden söz edilmemiştir.

Müellif, bazen kıraat vecihlerini naklederken âyetin her iki okunuş şekliyle anlamının aynı olduğuna, mana bakımından bir değişikliğin zuhur etmediğine dikkat çekmiştir. Örneğin “الرُّبُورُ”¹¹⁸ âyetindeki “الرُّبُورُ” ifadesinin Hamza tarafından zâ'nın dammesiyle “الرُّبُورُ” şeklinde; geri kalan imamlar tarafından ise zâ'nın fethasıyla okunduğunu bildiren Müellif, her iki kıraatin de aynı anlamı taşıdığını ifade etmiştir.¹¹⁹ Diğer taraftan kıraat kaynaklarında âyetin iki farklı okunuşu İbn Âdil'in aktardığı gibi ele alınmıştır.

¹¹⁵ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/603-604.

¹¹⁶ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/111.

¹¹⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/111; Hüzelî, *el-Kâmil*, 602; Dimyâtî, *İthâf*, 394.

¹¹⁸ *el-Enbiyâ* 21/105.

¹¹⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/618.

2.5 Kıraatlerle İstîshâdda Bulunması

İbn Âdil'in âyetleri tefsirinde kelimelerin lügavî analizlerini, kıraat vecihleriyle de desteklediği görülmektedir. Bu konuya ¹²⁰“قَالَ بَلْ فَعَلَهُ” âyeti örnek verilebilir. Müellif, buradaki “فَعَلَهُ” fiilinin aslının “فَعَلَ” olmadığı gibi, başındaki “ف”nin de atıf harfi olduğu ve “عَلَّ” lafzının üzerine getirildiği yönünde bir görüşün varlığından söz etmiştir. “فَعَلَهُ” fiilinin aslı “فَعَلَ” dir. Fakat başındaki lâm harfi hafzedilmiştir. Böylece aslı “فَعَلَّهُ” iken “فَعَلَهُ” olmuştur. Bu görüşün Ferrâ'ya nispet edildiğini¹²¹ ve rağbet edilen bir görüş olduğunu belirten Müellif, aynı zamanda İbn Sümeiyâ'nın da âyeti “فَعَلَهُ” kelimesi ile okuduğuna dair rivayetin bu görüşü teyit ettiğine dikkat çekmiştir. Bu açıklamaların sonrasında İbn Âdil, bu okuyuşun şâz olduğunu ve meşhur kıraate tercih edilemeyeceğini özellikle belirtmiştir.¹²² Esasen sair kıraat telifatında da âyetin bu şekilde bir veçhine rastlanılmamıştır.

İbn Âdil'in dilsel açıklamalarını kıraat ile delillendirmesine dair bir başka örnek ise “وَكُنَّا” ¹²³“لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ” âyetinde geçen “لِحُكْمِهِمْ” ifadesidir. Müellif, “لِحُكْمِهِمْ” kelimesindeki zamir ile tesniye kastedildiğini, cemînin tesniye konumunda iki şekilde mümkün olabileceğini beyan etmiştir. Böylece ya mecazî manada olur ya da hakiki anlamında cemî ile en az iki kişiden oluşabilir. Müellif, daha sonra buradaki lügavî ihtilafı çözebilmek adına âyetin İbn Abbas tarafından “لِحُكْمِهِمَا” ifadesi ile okunduğunu nakletmiştir.¹²⁴ Netice itibarıyla İbn Âdil'in aktardığı bu veçhin kıraat eserlerinde karşılığı bulunamamıştır.

Sonuç

Hicrî sekizinci asırda yaşadığı tahmin edilen İbn Âdil, tefsiri ile şöhret bulmuş bir âlimdir. Tefsirinde mezhebî temayülü hissedilmemekle birlikte Hanbelî fakihlerindedir. *el-Lübâb* adlı tefsiri kendisinden sonraki araştırmacıların başvuru eserlerinden biri olmuş, özellikle de kıraat vecihlerinin çokluğuyla bilinmektedir. Müellif'in eserinde Enbiyâ Sûresi özelinde naklettiği kıraatler arasında, yedili ve onlu sistemin dışında şâz okuyuşların da çokça yer aldığı görülmüştür. Ayrıca yazı bakımından Hatt-ı Osmânî'ye uygun olmayan kıraat vecihleri ile kıraat kaynaklarında yer almayan pek çok okuyuşun da değerlendirmeye alındığı tespit edilmiştir. Sahih ve şâz kıraatlerin ele alındığı pek çok kaynakta bulunmayan kıraat vecihlerinin bu sûrede ve dahi eserde nakledilmiş olması, eserin ayırt edici özelliklerindedir.

¹²⁰ el-Enbiyâ 21/63.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî – Muhammed Alî en-Neccâr (Mısır: Dârü'l-Mısriyye, ts.), 2/206-207.

¹²² İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/532.

¹²³ el-Enbiyâ 21/78.

¹²⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 13/551.

Bu eserde kıraatlerin farklı yönleri incelenmekle birlikte söz konusu kıraatlere yönelik dilbilimsel analizleri ön plana çıkmaktadır.

İbn Âdil, Enbiyâ Sûresi'ndeki kıraatlerde genellikle isnat edilen kişileri zikretmiştir. Müellif, bu nakillerin bazısında kıraat imamlarına ve râviler arasındaki okuyuş farklılıklarına değinmiştir. Bunun yanında Hz. Âişe, İbn Zübeyr ve Übey b. Kâ'b gibi birçok sahabenin kıraatine yer vermiş, bazen de İbn Ebû Able, İbn Ya'mer ve Mücâhid gibi tâbiîn âlimlerinin okuyuşlarını aktarmıştır. Bu durum, onun kıraatleri naklederken genellikle nispetlerini kaydettiğini göstermektedir. Bu sebeple eser, şâz kıraatlerin tespitinde önemli bir kaynak niteliğindedir.

İbn Âdil söz konusu sûrede, bazı yerlerde okuyanın ismini zikretmeksizin “العامة”، “جميعهم” gibi ifadeler ile kıraatleri serdetmiştir. Bazen sadece kıraat vecihlerinden bahsetmiş, bazen de okuyuşlarda meydana gelen farklılıkların mahiyetine temas etmiştir. Bu bağlamda Müellif'in eserinde Enbiyâ Sûresi özelinde usûl farklılıklarıyla ilgili herhangi bir okuyuş veçhine rastlanılmamıştır. Ferş farklılıklarıyla ilgili ise isim ve fiillerde hareke farklılığı, bâb farklılıkları ve hitap farklılıklarından müteşekkil okuyuşları izah ettiği görülmüştür. Eserde asıl öne çıkan husus, kıraatlerin naklinde lügavî tahlillere çokça yer verilmesi, gerek hüccet gerekse de istişhâd bağlamında Arap dilinin kaidelerinden oldukça istifade edilmesidir. Bu noktada Müellif, Arap şiri, sarf-nahiv kaideleri, lehçe farklılıkları gibi lügavî hüccetlerle kıraatlerin tevcihini yapmış, kimi zaman ele alınan âyetin dilsel bağlamına kıraatler ile istişhâdda bulunmuştur.

Ayrıca Müellif, kıraatleri salt vecih ve tarikleri ile nakletmekle iktifa etmemiş, lüzum gördüğü yerlerde kıraat-anlam ilişkisine de temas etmiştir. Âyetlerin anlam dünyasındaki yansımalarına işaret ederek farklı perspektiften bakılmasına olanak sağlamıştır. Bu da eseri âyetlerin tefsiri esnasında, satır aralarında kıraat vecihlerinin de zikredildiği bir tefsir olmaktan çıkarmış, kıraatlerin lehçesel, lügavî, anlamsal gibi pek çok yönüyle değerlendirildiği kıymetli bir kaynağa dönüştürmüştür.

Kaynakça

Bâbânî, İsmâil Paşa b. Muhammed Emîn b. Mir Selîm. *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1955.

Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Alî Muhammed Muavvaz. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâ'âti's-seb'*. 4 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatü's-Şerika, 2007.

Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilganî el-Bennâ. *İthâfü fuzalâ'i'l-beşer fi'l-kirâ'âti'l-erba'ate 'aşer*. thk. Enes Mühre. Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 3. Basım, 2006.

- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Me'âni'l-kur'ât*. 3 Cilt. Merkezü'l-Bühûs fî Külliyyeti'l-Êdêb, 1991.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hücce li kurrâ'i's-seb'a*. thk. Bedreddîn Kahvecî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 2. Basım, 1993.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî - Muhammed Alî en-Neccâr. Mısır: Dârü'l-Mısıryye, ts.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsiyye, 1414/1994.
- Husayn, Abdullâh b. Umeyr b. Abdillâh. *İhtiyârâtü İbn 'Âdil en-nahviyye fî kitâbi'l-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb min evveli sûreti'l-Fâtiha ilâ nihâyeti sûreti'n-Nisâ'*. Mekke-i Mükerrreme: Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1430.
- Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre. *el-Kâmil fi'l-kur'ât*. thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rufâ'î eş-Şâib. Müessesetü Semâ li't-Tevzi' ve'n-Neşr, 2007.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî en-Nu'mânî ed-Dimaşkî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavvaz. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kur'ât ve'l-îzâh 'anhâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kur'âti's-seb'a*. thk. Abdülâl Sâlim Mükerrrem. Beyrut: Dârü's-Şürûk, 4. Basım, 1401.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *İ'râbü'l-kur'âti's-seb'a ve 'ilelihâ*. nşr. Abdurrahmân el-Useymîn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1992.
- İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillâh b. Alî en-Necdî. *es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâihi'l-Hanâbile*. nşr. Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd - Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî el-Bağdâdî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kur'ât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, 1400.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed. *Hüccetü'l-kur'ât*. thk. Saîd el-Efgânî. Dârü'r-Risâle, ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Muhaysın, Muhammed Muhammed Sâlim. *el-Kur'ât ve eseruhâ fî 'ulûmi'l-'Arabiyye*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1984.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbiddîn b. Muhammed. *Nefhatü'r-Reyhâne ve reşhatü tula'il-hâne*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısıryye, 1969.
- Nüveyhiz, Adil. *Mu'cemü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1409/1988.

Nüveyrî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-krâ'âti'l-'aşr*. thk. Mecdî Muhammed Sürûr Sa'd Bâslûm. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Özel, Ahmet. "İbn Âdil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/582-584. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Süyûrî, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Mikdâd b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Hüseyn. *Kenzü'l-'irfân fî fikhî'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Tahran: Mektebetü'l-Mürtedaviyye, 1343.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî. *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ marifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matba'atü Bûlâk, 1285.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeikân, 1418/1998.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.